

R O B E R T H O D E L

RANJAV I ŽELJAN

Borisav Stanković – život i delo

Priredila i prevela s nemačkog
Mina Đurić

Laguna

Naslov originala

Robert Hodel

LEBEN UND WERK DES SCHRIFTSTELLERS

BORA STANKOVIĆ

(uvodni deo knjige: Bora Stanković, *Erzählungen vom Balkan. Erzählungen – Leben*, Leipzig, 2023)

Copyright © 2024, Robert Hodel

Translation copyright © 2024 za srpsko izdanje, LAGUNA

Fotografija na naslovnoj strani – Milan Jovanović: Bora Stanković kao student prava.

Fotografije u knjizi daju se ljubaznošću porodice Simonović, Milice Živadinović i Arhiva SANU.

RANJAV
I ŽELJAN

Sadržaj

Predgovor srpskom izdanju 9

BORISAV STANKOVIĆ – ŽIVOT I DELO

Genije *nepristupačnog temperamenta* 13

Vranje u poslednjoj trećini 19. veka 20

Baba i deda, roditelji 27

Pevci 34

Školovanje, prve ljubavi, rane pesme. 37

Iz starog jevanđelja 65

Prve godine studija 71

Prvi književni uspesi 80

Završetak studija, rad za hleb i entuzijastičko stvaranje . 85

Koštana 91

Porodica, dom, gostoljubivost 108

Gazda Mladen 127

Stari dani 132

<i>Božji ljudi</i>	142
Boravak u Parizu	152
Nakon povratka iz Pariza	165
Stil i disciplina	176
Načini rada	190
<i>Iz moga kraja</i>	196
<i>Nečista krv.</i>	204
<i>Tašana</i> – pozorišni uspesi	219
Prvi svetski rat	231
Posle rata – navodi o kolaboraciji	260
Literarna ostvarenja posle rata	272
<i>Uspomene</i>	277
<i>Beleške</i>	282
<i>Beogradske šetnje</i>	286
<i>Zabušanti</i>	292
Dvadesete godine 20. veka.	296
Poseta iz Norveške	306
<i>Ne hvata se ptica, kad jednom odleti</i>	311

PRILOZI

Hronologija života i rada Borisava Stankovića . . .	337
Ekranizovana dela	347
Više puta citirana literatura	349
Indeks imena	353
<i>O autoru.</i>	365

Predgovor srpskom izdanju

Borisav Stanković je svojom prvom zbirkom pripovedaka, *Iz starog jevanđelja*, objavljenom 1899. godine, „naglo ušao u književnost“, kako je to zapisao tada vodeći književni kritičar Jovan Skerlić,¹ a 1902. godine, kada je izašla Stankovićeve druga zbirka pripovedaka, pesnik Jovan Dučić je sa oduševljenjem zabeležio: „Ja ne znam ništa toplije i ništa nervoznije od Stankovićeve knjige *Stari dani*, i to uzbuđeno stanje duše, ta atmosfera strasti nepromenljiva od korice do korice“ (VII, 36). Za Ivu Andrića Stanković je takođe bio „prvi uzor“, a kada ga, kako kaže u jednom intervjuu, „sve drugo u životu i literaturi zamori“, on čita Stankovića, *Nečistu krv* i neke od njegovih pripovedaka „ponovo i ponovo“: „Kao što pročitam Tolstoja [...]. Možda je to samo neki Borin život Vranja i njegovih ljudi; ali je to život!“ (3: 30–31)

Posle Prvog svetskog rata, međutim, Stanković više nije mogao da drži svoj život pod kontrolom, preminuo je 1927. sa tek nešto više od pedeset godina, kao zavisnik od alkohola,

¹ Jovan Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd: Zadužbina I. M. Kolarca, 1914, 466.

ogorčen i prezren u širokim političkim krugovima zbog svoje „saradnje“ sa austrijskim okupatorskim silama.

Stanković danas pripada panteonu srpske (kao i nekađašnje jugoslovenske) književnosti i njegove priče i danas duboko plene čitaoce, omogućavajući da se ljubav, saosećanje i čežnja neposredno prenesu. Izgleda da za slikanje i doživljavanje promena u ljudskoj duši ni vremenski raspon od čitavog veka nije prepreka. Iza ove izrazito emotivne proze stoji ličnost koja se jedva obazirala na konvencije – književne, jezičke ili kulturne – pesnička duša koja je sopstvenu poetsku nit i proživela i propatila. A da je ovaj samovoljan, autohtoni autor pisao na francuskom, engleskom ili nemačkom jeziku, danas bi se smatrao jednim od najznačajnijih predstavnika evropskog modernizma.

Zahvaljujem na pomoći Bojanu Čolaku, Jovanu Deliću, Bojanu M. Đorđeviću, Dušanu Ivaniću, Aleksandru Jerkovu, Miroslavu Jovanoviću (SANU), Gordani Ilić Marković, Olgi Kراسić Marjanović, Vesni Matović, Miroslavu Ceri Mihailoviću, Sofiji Miloradović, Dušanu Nikodijeviću, Milici Živadinović, Tomislavu Simonoviću, Vuletu Žuriću i, posebno, prevodiocu i priređivaču Mini Đurić.

Ova studija je prvi put objavljena u kraćoj verziji na nemačkom jeziku u knjizi: Bora Stanković, *Erzählungen vom Balkan. Erzählungen – Leben*, ausgewählt, eingeleitet und aus dem Serbischen übersetzt von Robert Hodel [Bora Stanković, *Pripovetke sa Balkana. Pripovetke – život*, izbor, predgovor i prevod sa srpskog Robert Hodel], Leipzig: Leipziger Literaturverlag, 2023.

BORISAV STANKOVIĆ
– ŽIVOT I DELO

Genije nepristupačnog temperamenta

Ne želim da upoređujem sebe s Borom, to je naš najveći i najoriginalniji pisac kojega sam više puta čitao i studirao, *Gazda Mladena* i *Nečistu krv*, mislim, nekoliko puta jedno delo za drugim, ali između nas ima puno sličnosti, i u životu i u literaturi. Dobro sam poznao Boru Stankovića i lično [...]. Nas dvojica smo se viđali vrlo često od 1919. godine naovamo. Nešto sam iz literature znao o njemu još pri prvom susretu, a mnogo više mi je prvog dana poznanstva sam pričao o sebi. Reći ću vam samo neke sličnosti, onako bez reda, kako se sećam iz naših mnogobrojnih razgovora. Bio je siromašno dete. Sin malog zanatlije. I njegov otac je, izgleda, rano bankrotirao zbog promene vlasti – kod njega turske, kod mene austrougarske. Morao je da se prihvata sasvim drugih poslova, da radi u fabrici duvana i na zemlji. I njemu je umro otac, verovatno, od iste bolesti – sušice. I njega su rođaci gajili i školovali – njega baba po ocu, mene tetka po majci. I on je kadio oči po tuđim knjigama – on na knjigama svojih profesora Simića i Prodanovića, ja na knjigama svojih suseda, austrougarskih oficira u Višegradu i po izlozima knjižara u Sarajevu. I on iz nemaštine

umalo da nije otišao na zanat i prekinuo školovanje. I on je obožavao majku, pošto mu je otac umro u trideset petoj, a majka u tridesetoj godini, a majkom je smatrao svoju babu Zlatu, koja mu je bila pomajka. Mesta u kojima smo proveli svoja detinjstva i dobar deo mladosti bila su nekad na granici, jedno Turske, drugo Austro-Ugarske. I očevi su nam, kad su ostavili zanat – njegov kondurdžijski, moj mlinarski – pravio je vodenice za mlevenje kafe – potražili i dobili uhleblje kao poslužitelji-famuluzi tamo gde smo mi, njihova deca, tražili i nalazili znanje i nauku – u školi. I on je u svemu ovome ostavio mnogo traga u svome stvaralaštvu – on u svojim prvim pričama, ja u svojim prvim pesmama. I u pogledu studija mi smo imali sličnosti: želeo je da studira književnost, a svršio je prava, ekonomsko-administrativni odsek; ja sam studirao književnost, a otišao u diplomate. Pa i u pogledu činovničke karijere imali smo izvesne sličnosti. I on je bio u Ministarstvu vera i Ministarstvu spoljnih poslova i bio otpušten iz službe kao ja jednom. I njega su vrlo rano prihvatili i publika i kritičari kao nešto novo, dotle nevideno, neobično. Mi smo i po poreklu naših predaka imali izvesne sličnosti; ni on nikad nije bio načisto odakle vode poreklo njegovi dedovi. I po svom liku imali smo neke sličnosti. Prvi mi je skrenuo pažnju na našu tamnu, „azijatsku“ put, kako je govorio, istočnjačku, koju sam vremenom i sam primetio. I kao pisci, u pogledu motiva i tipova i stila, imali smo dosta sličnosti; on to u celosti nije primetio, jer sam ja svoja najvažnija dela napisao posle njegove smrti; ali je često govorio o Višegradu kao da pominje svoje Vranje. Mi smo, po mome mišljenju, slični osobito i po tome, da parafraziram neke naše zajedničke tumače i kritičare, što smo obojica regionalnom

motiv u dali sveljudsku boju i psihologiju (Ivo Andrić u razgovoru sa Sinišom Paunovićem, 3: 145–146).²

Književnik Milan Ogrizović, rođen u Senju 1877. godine, koji je bio urednik kulturne rubrike *Beogradskih novina* u okupiranom Beogradu, objavio je 25. novembra 1917. godine esej o Borisavu Stankoviću, gde je uneo i autobiografsku skicu vranjskog prozaika:

Rođen sam u Vranju. Rano ostao bez roditelja. Odnego-
van od stare majke, očeve matere. Osnovnu školu i jedan
razred gimnazije svršio u mestu rođenja, a osmi razred sa
maturom u Nišu. U Beogradu svršio Pravni fakultet na
nekadanjoj Velikoj školi. Nisam hteo filozofiju da učim
jedino zbog latinskog i grčkog jezika, koji sam veoma
teško učio, kao i zbog matematike. Posle svršene škole
ostao bez službe državne. Pa i kad je dobio, slabo u njoj
napredovao zbog svoga nepristupačnoga temperamenta.
Na književnosti počeo kao đak. Prvo sa pesmama u dečije
listove, a posle sa pripovetkama *Iz starog jevanđelja* (u
njoj je „Uvela ruža“), dobijam pristup u književne listove.
Drama *Koštana* takođe na pozornici prvi put propada,
zbog već ukorenjenog pogrešnog mišljenja kod publike:
da sve što dođe iz južnih krajeva (Niš, Vranje, Leskovac)
treba da je smešno i da je karikatura (Sremac).³ Posle

² Književna dela i članci koji su u tekstu više puta citirani obeleženi su arapskim brojem i numerički navedeni u dodatku ove publikacije. Ukoliko se citiraju tekstovi dostupni na internetu, koji nemaju obeležje stranica, uz dvotačku se naznačava samo arapski broj. Za *Sabrana dela Borisava Stankovića* (I–II, 1956; VI, 1987; VII, 1985) navodi se rimski broj citiranog toma i odgovarajuća stranica.

³ Stevan Sremac (1855–1906) pisao je ironično-satirične tekstove, među koje spadaju i pripovetka „Ivkova slava“ (1895) i roman *Pop Ćira i pop Spira* (1898).

Skerlićeve kritike „O *Koštani*“⁴ ona postaje najpopularniji komad na pozornici. U tome, kao književnik sa utvrđenim imenom, dobijam pomoć i od države i godinu dana probavam u Francuskoj: u Parizu.

Moje književno vaspitanje kretalo se bez ikakvih pravaca i sistema. Čitao sam što mi je palo do ruku. Iz početka romana à la *Mrtva polja u Sibiriji*, *Kraljica noći*, *Kraljičin đerdan*⁵ itd. Docnije istinsku umetnost: većinom francuske i ruske, te slavenske pisce u prevodima. Tako isto i moj rad je bez ikakve „škole“ ili pravca.

Drugi deo *Nečiste krvi*, za koji kritičari kažu da je „zgužvan“, skraćen je prilikom štampanja jedno zbog toga, što je roman bio prešao 16 tabaka, a ja se bojao, da ga neću moći platiti, tj. da se neće knjiga moći i rasprodati, a najviše i zbog toga, što nisam hteo da čitaoc počne osećati pisca, kao što sam ja, kod toliko njih, osećao pri kraju romana. A i zbog toga, da ne kažem sve čitaocu, već da bi on sam i dalje mislio prema svojoj umnoj razvijenosti (VII, 68–69).

Kratak autobiografski zapis, blago ironično intoniran, otkriva nekoliko Stankovićevih karakteristika: njegovo

⁴ Jovan Skerlić (1877–1914) i njegov učitelj Bogdan Popović (1864–1944) bili su među najuticajnijim srpskim književnim kritičarima na prelazu vekova. Skerlićev tekst „O *Koštani*“ objavljen je u *Novoj iskri i Pozorišnom listu* 1901. godine. U svojoj *Istoriji nove srpske književnosti* (Beograd: Zadužbina I. M. Kolarca, 1914, 466, 469), Jovan Skerlić ovako piše o pripovedaču iz Vranja: „Među najnovijim pripovedačima srpskim prvo mesto zauzima Borisav Stanković. On je naglo ušao u književnost, sa stvarima savršenim, koje su označavale jedan sasvim originalan talenat i nov pravac u srpskoj pripovetci [...]. To je možda najjači pripovedački talenat koji je ikada bio u srpskoj književnosti.“

⁵ Kolportажni roman *Mrtva polja u Sibiriji* (1890) objavljen je pod pseudonimom Viktora fon Falka (Hajnrih Sohačevski), *Kraljičin đerdan* (1848–1850) napisao je Aleksandar Dima Stariji, a *Kraljicu noći* (1850) Levin Šiking.

poreklo sa srpskog juga, koji je početkom 20. veka smatran provincijalnim i zaostalim, njegov „nepristupačni“ (VII, 68), tvrdoglavi temperament, koji ga je tokom života dosta sputavao, njegovu konstantno nepovoljnu finansijsku situaciju, njegov neuobičajeni, „samonikao talenat“,⁶ kao i njegova nastojanja da u svojim delima ne komentariše i ne sudi. Primećuje se pak da datum rođenja nije naveden. On zapravo nije poznat, pošto pod osmanskom vlašću, koja se u Vranju okončava tek 1878. godine, nije bilo dozvoljeno vođenje *Crkvene knjige rođenih*. Iako se najčešće kao datum rođenja pominje 31. mart 1876. godine,⁷ to je zapravo podatak koji seže od babe Zlate, ali je on manje verovatan u poređenju sa godinama rođenja za koje se navodi da su 1874. ili 1875. Rista Simonović⁸ u vezi sa tim piše:

Prvi upis rođenih izvršen je 26. avgusta 1879. Kako je Stanković rođen pre oslobođenja Vranja, to datum i godina njegovog rođenja nigde nisu mogli biti upisani. Jedini odgovor na ovo pitanje bio bi sledeće: drugi zvanični državni popis izvršen je 1890. godine. Tada je baba Zlata, po sećanju, dala državnim popisivačima podatke da je Stanković rođen marta 1876. Posle toga

⁶ Boško Novaković prema Paunoviću (3: 30).

⁷ Pored 31. 3. pominje se još pet datuma rođenja u 1876. godini: 16. 3, 22. 3, 23. 3 (po Stankovićevoj ćerki Stanki), 27. 3. i 3. 4. Ovi datumi, otprilike, odgovaraju i izjavi babe Zlate da je Stanković rođen „u sredu treće nedelje velikog posta“: pošto je Uskrs 1876. bio 4. aprila, narečena sredi je pala 10. marta, odnosno 22. marta po novom kalendaru, koji se primenjuje od 1. februara 1919. godine (Dragutin Kostić, „Kad je rođen Bora Stanković“, *Vreme*, 26. 10. 1927, 2).

⁸ Rista Simonović (1908–1998) školovao se u Vranju, a diplomirao na Pravnom fakultetu u Beogradu. Poznao je Stankovića lično i na sastanku literarne družine „Bora Stanković“ pokrenuo je inicijativu da se slavi „Borin dan“. O njegovoj arhivi stara se sin Tomislav Simonović.

se u sve zvanične knjige i dokumenta unosi mart 1876. kao datum rođenja Borisava Stankovića. [...] Ali ovako navedeni podaci za datum i godinu njegovog rođenja nisu tačni. Stanković je u školu pošao vrlo kasno, kao odrastao dečak, sa drugovima u generaciji rođenih od 1873. pa do 1877. a možda i ranije, jer je tadanji rat po- meo mnoge ljude u školovanju (1: 10).

Simonovićeve tvrdnja (1: 11) zasnovana je na „Prijavnoj listi“ iz nemačke komandanture u Beogradu, na kojoj kao datum stoji 14. jul 1916. godine i gde Stanković svojeruč- no piše da ima 42 godine i da je rođen 1874. godine. Istu godinu je zapamtio i Borin blizak rođak po majčinoj liniji Trajko Stamenković Torovelac, što je i podelio u razgovoru sa Ristom Simonovićem 1947. godine (24: 114). Kada se Stanković oženio 27. januara 1902. godine, u venčanom listu je zapisao da ima 27 godina. Dakle, na osnovu poslednjeg dokumenta proističe da je on rođen 1875. godi- ne.⁹ Takođe, u maturskom svedočanstvu od 8. juna 1896. godine, koje je izdala Niška gimnazija, stoji da je Stanković rođen 1. avgusta 1875. Istu godinu, ali datum 15. mart, do- kumentuje uverenje Ministarstva prosvete od 6. maja 1927. godine (1: 9). Maksimović (10: 461), pak, koji se poziva na Dragoljuba Vlatkovića, smatra verovatnijim datumom 31. mart 1875. godine. A Mihailo Svetovski 1924. godine o tome piše sledeće:

A dalje da priča o sebi, Bora Stanković nije mario. Gla- deći brkove, priznao je toliko da je rođen „na sredopo- snicu“, one godine kad je Škodra naša prolazio drumom

⁹ Dokument V-960 (Državni arhiv Srbije), venčani list (Istorijski arhiv Beograda), izvor: arhiv Tomislava Simonovića.

niškim. – Pa izračunajte sad, dodade smejući se. Po njegovom računu, to je padalo nekako u martu 1875. g. Ako zna opet, da li je tačno.¹⁰

Na 1874. ili 1875. godinu ukazuje i podatak o godinama komšinice Pase iz Vranja, koja je preminula 9. maja 1958. „u svojoj 84. godini“, a u vezi sa čim Paunović piše: „Njoj je sada otprilike koliko bi bilo i Stankoviću da je živ, ili možda neka godina manje“ (4: 247–248).

Stanković je pak sa humorom posmatrao brojne podatke o datumima svog rođenja, kako to i Paunović na drugom mestu komentariše: „Na račun toga Bora je često pravio šale kako on ima trideset i dve različite krštenice i da zato nikada neće ostariti“ (3: 64).

¹⁰ Mihailo Svetovski, „Kod Bore Stankovića. Pred jubilej pisca *Koštane* i *Nečiste krvi*“, *Vreme*, 18. 4. 1924, 3.

Vranje u poslednjoj trećini 19. veka

Sloveni predeo Južne Morave naseljavaju između 6. i 7. veka nove ere. Iako je u okvirima buduće srpske države vladavina župana poznata od 600. godine, prvi dokumentovani pomen Srbije kao državne celine kod Ajnharda, biografa Karla Velikog, odnosi se na 822. godinu, a Vranje kao naziv mesta prvi put se pojavljuje u *Aleksijadi*, koju je u periodu od 1137. do 1148. godine pisala vizantijska istoričarka Ana Komnina. Ovde Komnina beleži podatke o godinama uticaja svog oca, cara Aleksija Komnina, a pri tome pominje i raškog župana Vukana, koji je nakratko zauzeo Vranje 1093. godine. Sto godina kasnije, pod upravom velikog župana Stefana Nemanje, Vranje se po drugi put našlo pod srpskom vlašću. Do konačnog odvajanja od Vizantijskog carstva došlo je 1207. godine za vreme vladavine Stefana Prvovenčanog. U decenijama koje su sledile, nemanjičko carstvo je neprekidno raslo, a za vreme vladavine Stefana Dušana (1331–1355) protezalo se na teritoriji koja je obuhvatala, osim današnje Srbije (bez Vojvodine), i južno Jadransko primorje, Crnu Goru, Albaniju, Makedoniju i severnu Grčku. Ipak, veoma brzo se ova

srednjovekovna država našla pod pritiskom Osmanskog carstva. Vranje je najpre bilo u vlasti Uglješe Vlatkovića, a 1413. godine njime je stolovao despot Stefan Lazarević, sin kneza Lazara koji je poginuo na Kosovom polju 1389. Uključivanje grada u sastav Osmanskog carstva dogodilo se, verovatno, 1455. godine ili, kako S. Zlatanović sugerije (12: 32), već 1427. godine, kada je sultan zauzeo obližnju tvrđavu Novo Brdo. Registar („defter“) iz 1455. godine dokazuje da je među najamnicima novobrdске tvrđave bilo i muslimana iz Vranja. A B. Kuripešić (1881, 180) navodi u svom putopisu da se 1530. godine Vranje sastojalo iz „grada“ (Markovo Kale) i „varoši“ (što je bilo podgrađe, odnosno stari deo današnjeg Vranja). U to vreme (1530–1531. godine) Vranje je predstavljalo „sedište varošskog kadiluka i nahije. Imalo je 35 muslimanskih i 33 hrišćanske kuće“ (13: 15).

Za vranjsku kasabu nova era počinje sa Velikim turskim ratom (1683–1699). Hrišćansko balkansko stanovništvo, ukoliko je bilo uključeno u ovaj sukob, borilo se uglavnom na strani Austrije. To je važno i za Vranje. O tome, između ostalog, svedoči i podatak da je Porta 1689. godine u roku od šest meseci izdala sedam „fermana protiv hajdučije“ „u vranjskim dervenima“ (13: 16). Austrijske trupe zauzele su grad 1689. godine, ali su, kao i iz Beograda, već godinu dana kasnije usled turskog napada morale iz njega da izađu. Da bi se izbegli akti osvete i odmazde, oko 60.000 stanovnika sa Kosova i Metohije i drugih delova Srbije kreće ka severu, neki čak do habzburških oblasti Mađarske, gde se naseljavaju radi odbrane južne Vojne granice. Albanski muslimani (Arnauti), međutim, sve više su se doseljavali u područja koja su usled ovih seoba postajala praznija.

Sledeća važna faza u istoriji Vranja počinje Prvim srpskim ustankom (1804–1813). Iako je vođen uglavnom u

Smederevskom sandžaku i u okolnih šest nahija, naišao je na odjek i na jugu: „Naime, vođa ustanka i pobunjenog naroda u predelu Veternici i Dervenu (Grdelička klisura), bio je poznati junak Strelja. U pomenutom regionu zatvoreni su prolazi na putu od Vranja prema Nišu“ (13: 18). Kada je ustanak ugašen, pobunjenici iz vranjskog kraja su ipak u određenoj meri morali da trpe i „represalije i zulum“ turskih feudalaca, jer su ostali sastavni deo Osmanskog carstva (13: 18).

Odvajanje južnih srpskih oblasti od Porte odigralo se u vreme srpsko-osmanskih ratova. U Prvom ratu (1876–1877), Kneževina Srbija, koja je ponovo uspostavljena 1815. godine, pretrpela je još jedan poraz, ali kada su ruske i rumunske trupe u junu 1877. izvršile invaziju na Bugarsku, koja je bila pod Osmanskim carstvom, srpska vojska je tokom zimskog pohoda 1877/1878. godine preuzela prevagu. Na Berlinskom kongresu Kneževina Srbija je priznata kao nezavisna država, a jugoistočna oblast, koja je osvajana u periodu od 13. decembra 1877. do 31. januara 1878. godine, sa gradovima Nišom, Leskovcem, Prokupljem, Vranjem i Prištinom, postala je sastavni deo zemlje, koja je potom 1882. godine proglašena Kraljevinom Srbijom. U Vranju, koje je u to vreme bilo udaljeno dvanaest kilometara od turske granice i imalo oko 8.000 stanovnika, otpočeo je preobražaj lokalnog osmanskog centra u evropski grad.

U vranjskoj kasabi se već pod osmansom vlašću značajno razvila trgovina, što je omogućilo izgradnju džamija, konaka i amama. Većina trgovaca južnoslovenskog područja govorila je i turski, arapski i grčki, koristila je i ćirilčno i arapsko pismo, a takođe je i putovala iz svog rodnog grada u Prištinu, Prizren, Solun, Istanbul, Sarajevo, kao i preko granice na sever do Niša i Beograda. Prodavala se konoplja,

užarija, kozina, grnčarija, a u grad se uvozili svila, čoja, gajtani, ćilimi, srebrnina, oružje i so (12: 34).¹¹ Trgovačko-poslovni grad Vranje je na prelazu iz 18. u 19. vek zauzimao prvo mesto među gradovima u okolini, poput Niša, Sofije, Prizrena, Prilepa i Sera (2: 5).

Pred kraj osmanskog perioda, kako su rasli feudalni porezi i jačali zulum i pritisak na hrišćansko stanovništvo, srpsko stanovništvo iz južnijih oblasti Pčinje i Preševa počelo je da se iseljava u Vranje. Njihovom migracijom ubrzale su se i društvene promene u gradu.

Prvobitno, osmanski feudalci su imali samo zemljište koje se davalo u zalog, ali sa neprestanim opadanjem carstva sve više su sebe smatrali zemljoposjednicima. Samovoljno su eksploatisali poljoprivredno zemljište, a počeli su i da ga prodaju. To je omogućilo hrišćanskom stanovništvu da stekne posede u gradu, a u okolini i čifluke – imanja sa zavisnim zemljoradnicima, tzv. kmetovima, tako da su neki pravoslavni Srbi (delom i Cincari ili Grci) ubrzo postali moćni kao privilegovani Turci.¹² Dok je vranjska Gornja čaršija nekada bila rezervisana isključivo za vladajući islamski sloj, a Srbi i drugi predstavnici hrišćanske raje živeli u Donjoj čaršiji, sada su i (hrišćanske) hadžije i efendije zadobile kuće u Gornjem gradu.

Uporedo sa njihovim povećanjem poseda, rastao je i uticaj pravoslavne crkve. U periodu između 1839. i 1841. godine, nakon primirja sklopljenog u Istanbulu između

¹¹ Miloš Savković, „Pisma iz Vranja“, *Misao*, XV, knj. XLII, br.1–4, maj 1933, 192.

¹² Termin „Turci“ se odnosi na stanovništvo koje je u ono vreme pripadalo islamskoj veroispovesti. U većini slučajeva reč je o islamizovanim Slovenima, ali mogu da se podrazumevaju i etnički Turci ili potomci onih koji su poreklom iz drugih zemalja koje su bile pod vlašću Osmanke imperije.

poglavaru Vranjskog pašaluka Huseina-paše i vranjskih Srba, pravoslavna zajednica je podigla Sabornu crkvu, koju je Paša čak i sufinansirao. Međutim, godinu dana posle izgradnje, opljačkali su je Arnauti i Turci i sravnili sa zemljom (14: 402 i 404) (up. Stankovićevu priču [„Početak oslobođenja...“] iz zbirke *Božji ljudi*, II, 161–162). Arnauti (Albanci) pri tome su proterali i Husein-pašu, pošto je povećao porez (daciju) i kuluk ne samo za hrišćanske nego i za muslimanske kuće, te su na taj način grad podveli pod svoju vlast. Tek kada je feldmaršal Omer-paša započeo svoj ozloglašeni pohod sa jako naoružanom vojskom od 6.000 ljudi, a u nastojanju da sprovede reforme o kojima je odlučeno u Istanbulu 1839. godine (*tanzimat-i-hairije*), albanska vlast je okončana. Omer-paša je oterao okupatore, ukinuo Vranjski pašaluk i postavio „kazu“ sa kajmakamom na čelu. Za ovo je „sazvao viđene i Srbe i Turke iz cele kaze i pred svima njima je, pored dva muhamedanca, postavio za aze u medžlizu i dva hrišćanina: prve aze hrišćani bili su potonji Hadži Mihailo Pogačarević i Hadži Jovče“ (14: 116–117 i 402–406).

Koliko je podela vlasti pri tome bila kontroverzna pokazuje i činjenica da se kajmakam menjao dvadeset tri puta između 1842. i 1878. godine. U ovom periodu, tačnije između 1858. i 1860. godine, obnovljena je takođe i crkva.

Pošto su oblasti južno od Vranja, koje je osvojila srpska vojska, na Berlinskom kongresu dodeljene Turskoj, odliv seoskog stanovništva nije prestao ni posle oslobođenja (14: 131). U nižim delovima grada podignute su nove mahale koje su pospešile ionako živopisnu mešavinu stanovništva – Srba, Turaka, Albanaca, Roma, Grka, Cincara, Bugara, Jevreja i drugih.

Za kmetove se, međutim, situacija gotovo nije promenila, oni su ostali zavisni od svojih zemljoposjednika, među

kojima su sada bili i hrišćani, tzv. čorbadžije, koji su se oblačili kao muslimani i patrijarhalnu vlast sprovodili ništa manje despotski od osmanske više klase (2: 6). U društvenom životu učestvovao je samo mali sloj hrišćanskog stanovništva. Ovo su uglavnom bile efendije sklone trgovini, koje su obično nosile i titulu „hadži[ja]“, a delile političku vlast sa Turcima: preuzimale su funkcije u administraciji, pri prikupljanju poreza i u sudstvu. Bile su bogate, posedovale čitave čifluke sa zavisnim kmetovima ili zakupcima, gradile kuće, delile milostinju, preduzimale velika trgovačka i verska hodočašća, uključujući i „hadž“ u Jerusalem, venčavale se i oblačile prikladno sloju i održavale prijateljstva sa muslimanima iz višeg sloja. Blizina čorbadžija turskoj kulturi i osmanskim vazalima bila je tolika da je srpsko seosko stanovništvo često doživljavalo obe privilegovane grupe kao nerazdvojivu celinu.¹³

O ulozi žena u feudalnom društvu 19. veka Vukanović pak piše sledeće:

Hadžijsko-čorbadžijsko srpsko društvo staroga Vranja skoro uvek je imalo u svojim domovima za izmećarke (sluškinje) mlade srpske devojke, dovedene sa sela, obično srpskih čiflačkih imanja, zbog čega su često bile zakržljane, bivale su seksualno iskorišćavane, kako od gazdaških slugu, tako i od gazdaških sinova, a i samih hadžija i starih trgovaca. To je isto činjeno i sa seljankama na čiflacima (13: 150).

Upravo o tim odnosima svedoče Stankovićeve pripovetke „U noći“ i „Jovča“, kao i drama *Koštana*.

Patrijarhalno-feudalni društveni poredak, koji je imao posebne običaje, trajao je u jugoistočnoj Srbiji do Prvog

¹³ Bojan Čolak, „Pogovor“, u: Simonović (1: 145–148, 146).

svetskog rata (1: 95), iako je trgovina sa Solunom, Istanbulom i gradovima na Kosovu i Metohiji naglo prestala posle oslobođenja, kada se „tursko“ stanovništvo, koje je do tada činilo tesnu većinu,¹⁴ iselilo ili je bilo proterano. Postepeno, nestali su i stari zanati, a poseban uticaj zadobilo je seljačko stanovništvo, čifčije, koje su usled agrarnih reformi bile znatnije upućene ka zemlji (12: 35).

Roman *Nečista krv* Borisava Stankovića uglavnom je posvećen slikanju ovih promena. Srce autora kuca na strani stare feudalne klase, čak iako su njihove mahinacije i despotizam prikazani u vrlo kritičkom svetlu.

Vranjski pesnik Miroslav Cera Mihailović priča o životu u poslednjim decenijama 19. veka, kada je Stanković još uvek boravio u kući svoje bake:

Znate, ako ste onda, kao Vranjanac, mogli sa jednog kraja grada da odete na sasvim drugi kraj, a da ne izlazite na ulicu, prolazeći kroz dvorišta i bašte, prolazeći kroz kapidžike koje vas su bile povezane sve... svi susedi, onda to, svakako, govori i o jednoj specifičnoj filozofiji života, da ponovim, i o specifičnom mentalitetu.¹⁵

I mada Stanković nije doživeo period jakog Osmanskog carstva, to vreme je neumitno oblikovalo život njegovih predaka, pa se time implicitno odrazilo i na doba njegovog delovanja.

¹⁴ Prema Vlatkoviću (8: 15), u vreme oslobođenja od Osmanlija, u Vranju se nalazi oko 2000 turskih, 1800 srpskih i 200 romskih kuća.

¹⁵ *Trag: Borisav Stanković*, autorka: Radica Smiljković, RTS (Radio-televizija Srbije), 2015.

Baba i deda, roditelji

Među srpskim seljacima koji su ka severu bežali od zuluma i feudalnih tereta i naseljavali se u „donje“ mahale vranjske kasabe bio je i Stankovićev deda Ilija. Siromašan dečak iz sela Koćura, koje je situirano dvadeset kilometara jugoistočno od Vranja, najpre se snalazio u gradu radeći različite privremene poslove, a kasnije je učio obučarski zanat. Kada je postao „kalfa“, oženio se ćerkom iz imućne porodice, preko koje je zadobio i pristup javnom životu. Zlata Jovanović (rođena oko 1806. godine, preminula 8. 2. 1896), koja je već prešla tada uobičajeno doba za stupanje u brak, bila je sestra uglednog vranjskog trgovca Jovče Jovanovića, čija se kuća nalazila tik uz čuvenu Đerenku česmu (u Gornjoj čaršiji, nedaleko od Belog mosta). Zlatin ponos na vlastito poreklo preliva se kroz nekoliko tekstova njenog unuka, među kojima su i pripovetke „Uvela ruža“, „Đurđevdan“ i roman *Gazda Mladen*. Međutim, kako piše Vlatković, Zlata je „nekako čudna“ i uklete „sudbine“ (7: 5). Iz Zlatinog i Ilijinog braka oko 1846. godine jedini potomak bio je Stojan Stanković. Stojan je pak imao jedva pet godina kada mu se

otac Ilija udavio na putu kući, pri povratku sa seoskog sabora. Porodica je počela da osiromašuje bez oca. Zlata se spasla drugim brakom sa imućnim ćurčijom, udovcem Anđelkom Cvetkovićem, koji je takođe došao u grad kao zemljoradnik i već je imao odraslog sina. Ova ženidba omogućila je Stojanu, koji kao hrišćansko dete nije smeo da ide u javnu školu,¹⁶ da od poluobrazovanih sveštenika nauči da čita i piše i da, kao i njegov otac, postane kondurdžija. Ali i drugi Zlatin muž umire posle nekoliko godina braka. Pošto se Zlata nije slagala sa posinkom, ona je od novca koji joj je suprug ostavio u nasleđe kupila njivu u Donjoj mahali i ovde sagradila jednosobnu kuću, koju je kasnije proširila na dve sobe, a u čijem je dvorištu iskopala bunar, koji se pak pojavljuje u više pripovedaka njenog unuka. Za život je zarađivala tkanjem na razboju, preprodajom starih stvari, pletenjem i ostalim poslovima (16: 21).

Stojan Stanković, otac pisca, oženio se 1872. godine Vaskom Grčkom, ćerkom Riste Grka i Milice Torovelac. Milica, koja ima grčke ili cincarske pretke, a takođe i arnautske (albanske) rođake (8: 32), potiče iz poznate porodice (1: 8),¹⁷ a svest o takvom poreklu ima i u braku. Ona je

¹⁶ Pored manastirskih škola, npr. u manastiru Svetog Prohora Pčinjskog, postojalo je i nekoliko privatnih škola u Vranju i okolini: „Polovinom XIX veka, i to od 1843. do 1849. god. u Vranju je učiteljovao i Stojko Stankijin, a on je učiteljovao u privatnoj školi, koja je bila u njegovoj kući u Kovačkoj mahali. Zatim, učitelj Rista Vrana, imao je školu u mahali Tulbe, u blizini Belog mosta i Krstate džamije. Toj grupi srpskih učitelja pripada i Dimitrije pop Jovanović, zvani 'pop Mita' [...]“ (13: 180). I škola u selu Preobraženje bila je na dobrom glasu.

¹⁷ Up. šta je o tome zabeležio i Jovan Hadži Vasiljević 1913. godine: „Oko 1850. godine han u selu Bilači držao je Grk Mana Džinginče. Iza smrti prve žene, ostane Mani jedna ćerka. Druga žena Manina nikako nije mogla zavoleti i trpeti svoju pastorku i neprestano je zlostavljala, pa i tukla. Devojci se dosadi to, i jednoga dana odbegne ona jednoj čistitoj

„sestra čuvenog vranjskog rodoljuba Stamenka Stošića“ (5: 2). Ali Stojan i Vaska su u bliskom srodstvu i posle drugog braka baba Zlate, kako piše Vlatković, odrastaju u istom domaćinstvu:

Bora potiče iz „rodoskrvnog“ (mada krvne veze nije bilo) braka. [...] Borin otac Stojan, prilikom druge udaje majke Zlate doveden je u kuću u kojoj je već živela potonja njegova velika ljubav i buduća žena Vaska. Tako su Borin otac i mati odrasli zajedno, živeli u jednoj kući. I sigurno se od najranijih dana zavoleli (8: 23).

Paunović se takođe osvrće na odnos između oca i majke Bore Stankovića:

Borina baba Zlata bila je rođena sestra Jovčće Jovanovića, bogatog vranjskog kondurdžije. Jovčin sin Manasije, teneždžija, kasnije i trgovac, promenio je prezime Jovanović u Jovčić i oženio se vranjskom Grkinjom Jelisavetom Setom. Borina baba po majci zvala se Grčka Milica. Ona je, izgleda, bila u najbližem krvnom srodstvu, verovatno je bila rođena sestra Seti, i otuda ona priča u familiji o „nečistoj krvi“, krvnom srodstvu Borinog oca i majke koji nisu zadugo mogli da se venčaju bez blagoslova (3: 65).

Za njihov brak bila je potrebna vladikina dozvola. Na blagoslov vladike dugo se čekalo i moralo se kupiti „teškim

turskoj porodici u selu, primi muhamedansku veru i uda se za Turčina Karimana. Svi Karimanovi sinovi i kćeri, docnije, držali su se i pazili kao rod sa srodnicima svoje majke Grkinje i poštovali su i čuvali te veze kao i one po ocu. To su drugostepeni ujaci našega književnika Borisava Stankovića“ (14: 253).

zlatom“ (3: 51). Tako se mladi par osetio prinuđenim da čak i proda vinograde – izvor prihoda koga ni siromašni Vranjanci nisu mogli lako da se odreknu (3: 51).

Između 1874. i 1876. godine, Borisav (Bora) rođen je u jednostavnoj, ilovačom obloženoj baba Zlatinoj kući-pletari u Novoj mahali (takođe znanoj kao Donja mala), na periferiji grada, u ulici koja se danas zove upravo po baba Zlati. Pošto mladi brat Timotije umire sa dve-tri godine,¹⁸ Borisav ostaje jedini Zlatin potomak.

Majka Vaska rano uči dečaka da čita i piše, još pre nego što je krenuo u školu. Ali uprkos bogatoj rodbini Torovelca i Zlatinim dobrim vezama u gradu, kondurdžijska porodica živi izuzetno skromno.

Mil. Ljubisavljević o tome kazuje 1939. godine u *Politici*:

Borin otac je bio obućar. Imao je samo kuću, što je u ono vreme bila retkost, jer je svaki Vranjanac, „esnaf“ čovek, imao i „lojze“. Borina mati bila je više zauzeta kućevnim poslom, pa je Boru odnegovala i podigla njegova baba Zlata. Po baba Zlati, on je dobio nadimak „Baba-Zlatin“, te je i docnije u Vranju bio više poznat kao Bora baba-Zlatin, no kao Bora Stanković.¹⁹

Kao i siromaštvo, smrt ostaje stalni pratilac porodice. Borin otac Stojan umire 24. septembra 1881. godine, u trideset petoj godini, a 1. marta 1883. godine Vaska ga prati u grob sa samo trideset godina. Ako se osvrnemo na priču „Tajni bolovi“, ne može da se isključi ni to da se Vaska kao udovica, u stvari, otrovala da bi prikrila neželjenu trudnoću.

¹⁸ Simonović piše da je Timotije „živeo jedva dve godine“ (1: 9), Paunović u vezi sa tim misli da je „imao tri godine“ (3: 65).

¹⁹ Mil. Ljubisavljević, „Uspomena na B. Stankovića u Vranju“, *Politika*, 12. 2. 1939, 16.

Celo domaćinstvo je tada, izuzev izvesne podrške bake po majci, bilo zavisno od babe Zlate,²⁰ koja je malom Bori bila i baka, i majka, i staratelj, i važan izvor za njegova buduća pisanja. Ona vodi dečaka, kao što je to činila i njegova majka, na svetkovine i slave čorbadžijskih rođaka i prijatelja,²¹ gde on upoznaje igre, pesme i običaje sveta koje će uskoro asimilovati evropeizovana Srbija. Ovde Bora čuje i priče i jadicovke Vranjanki o ugnjetavajućim patrijarhalnim uslovima – priče koje je, kako je rekao u jednom intervjuu neposredno pre smrti, živo čuvao u sećanju:

– Jok, ne izmišljam, ama odnekud pamtim. Sve sam to slušao, a jesam i *nešto baš* i video. Još kad sam bio sasvim mali, kada mi je najslađe bilo da sedim materi u krilu, slušao sam razgovore koje su preda mnom, kao detetom koje „ništa ne razume“, vodile komšike i rođake moje matere s njom, pri kafi. Zbilja, nisam onda, ništa razumevao, ali sam nekako pamtio, i najsitnije sitnice. A i video sam štošta. Vodila me mati, još kao dete, ne „muško“, i u amam, i inače svuda sa sobom na porodične sedeljke, slave, svadbe. Otac mi rano umro, pa smo bili sami, i sve jedno drugom do ušiju. I tu bih sve uz mater, uza starije, ne s decom. Slušam njine razgovore, priče, a oni me i ne

²⁰ U književnoj verziji memoara, Stošić pušta Stankovića da govori ovako: „Ja sam kao siromašan đak bez roditelja ostao. Ali, očeva majka baba-Zlata i majčina majka baba-Milica, a uz to još i školsko blagodejanje od dvadeset i pet dinara mesečno, pomogoše mi te izidoh na selamet, svrših i pravni fakultet“ (6: 54).

²¹ Različito se tumači i ocenjuje u kojoj meri baba Zlata ima pristup bogatom staležu Vranja. Miodrag Stajić, potomak jednog od Stankovićevih književnih likova, kaže da je autor uglavnom poznavao svoju mahal, odnosno srednji i niži sloj, tako da nije imao uvid u život hadžija (3: 24). I prema Milanu Prediću (1951), Stanković, kao Vranjanac druge generacije, uglavnom tek spolja poznaje klasu privilegovanih čorbadžija i hadžija (VII, 158).

teraju, jer, „ne razume“. A i omatoreo sam pre druge dece. Posle sam još i sretao mnoge od onih starih, već sasvim stare, i oživljavao ih, podmlađivao, po pričama o njima, koje su mi, mesto da ih zaboravljam, postajale sve jasnije i sa sve više sitnica, detalja. Tako je to, eto, nekako...²²

Kao i majka Bore Stankovića, nepismena Zlata bila je nadarena za pripovedanje, imala je priličan repertoar priča i pesama na srpskom, makedonskom, bugarskom i turskom jeziku (8: 23; 7: 12). O tome svedoči i pripovetka „Đurđevdan“, u kojoj devojke iz posude sa vodom (*ćupčeta*) izvlače kitice, a baba Zlata izgovara proročanstvo (*mantafe*).

Ljubisavljević je još 1939. godine među starim Vranjancima povodom toga saznao sledeće:

Baba Zlata je bila poznata kao žena bez koje se nije moglo zamisliti neko veselje. Po pričanju starog vranjskog penzionera g. Tome Manića, koji je blizak rođak Stankoviću, baba Zlata je na slave, svadbe i veselja uvek vodila Boru. Baba Zlata je, kako kaže g. Manić, umela divno da priča i peva. Znala je sve vranjske pesme. Pa kako je u to vreme u Vranju bilo dosta bogatih kuća, žene iz ovih kuća priređivale su sedeljke. Na ova sela dolazila je i baba Zlata sa Borom. Tu su vranjski „čočeci“ uz daire igrali i pevali. Bora je još kao mali naučio od „čočeka“ mnoge vranjske pesme, a mnoge je naučio i od svoje baba Zlate.

Baba Zlata, kao promućurna žena, odlično je poznavala unutrašnji život vranjskih bogataša, pa su žene prizvale baba Zlatu da je pitaju za savet. I ne obzirući se na Boru, one su pričale sve što im na srcu leži, a Bora je, iako još dete, sve to pamtio.²³

²² Anonim, „† Bora Stanković“, *Vreme*, 23. 10. 1927, 7.

²³ Mil. Ljubisavljević, „Uspomena na B. Stankovića u Vranju“, *Politika*, 12. 2. 1939, 16.

Ali ova prosta, već veoma stara žena, sklona alkoholu (VII, 154), Boru je često ostavljala samog. A to što je dečaka vodila sa sobom u „razne gradske kuće prilikom raznih svečanosti ili slave“, nije ga sprečavalo da još u osnovnoj školi dođe u kontakt sa alkoholom i duvanom (1: 49 i 15). O tome je govorio i Borin školski drug Dimitrije Hadži Mikić:

Borisav Stanković zavoleo je piće i duvan od detinjstva. Ni rečnik mu nije bio najumilniji. Psovao je sirovo i mnogo. Ali, prema našim školskim drugaricama bio je neobično pažljiv. Ako bi se desilo da neko od nas napravi kakvu grublju šalu na njihov račun, on bi ga oštro opomenuo (4: 284).

Što se boemskog života tiče, ni ostalo porodično okruženje nije baš išlo naruku: Borin ujak Senta Grk bio je sklon piću, kao verovatno i otac Stanoje, o kome piše Simonović (1: 83, 93), u vezi sa tim da su on i njegovi prijatelji Jovan i Serdar bili „nerazdvojiva trojka“, „koja je pesmom uveseljavala svet starog Vranja i celom dolinom Odžinke pravila od urnebesna veliki lom i džumbus“ (7: 5). Stojana, koji je bio pismen, u svom okruženju nazivaju i jednostavno „pevac“ (7: 5).

Pisac je upravo ovaj nadimak oca dao kao naslov svom najvažnijem autobiografskom delu.

Pevci

Porodična hronika *Pevci* počinje da se objavljuje u časopisu *Delo* novembra 1902. godine. Stanković je pisao ovaj tekst od broja do broja, ali ga je ipak prekinuo posle sedam epizoda u leto 1903. godine, kada je istupio iz redakcionog odbora časopisa (II, 798).

U „Napomenama“ pri *Sabranima delima*, Dragutin Kostić postavlja sledeće pitanje, imajući u vidu ovaj nedovršeni tekst:

Čime bi se završili *Pevci*? Možda već prvom narednom glavom (7): venčanjem Stojana i Sofke, pa prinovom prvenca te i potpunim ostvarenjem snova tetka-Zlatinih. [...] Ona bi [pretpostavljena sedma glava] obuhvatala najnežniji, najidiličniji deo Stankovićeve porodične autohronike, jer on u Stojanu slika oca svog rođenog, kao što i u Sofki mater svoju, u tetka-Zlati babu a u majstor-Arsi dedu svoga, u Jovanu, pobratimu očevu, tutora svoga, po čijem pričanju izgleda da je Stanković i pisao *Pevce*, jer njega često ističe kao posmatrača, a njime priča i počinje (II, 800).

Roman počinje kada je Jovan već deda, pri čemu je dućan predao sinu i samo čuva i nadgleda kuću, vinograd i bostan. Ponekad slavi sa prijateljima Sarajdarom (Serdarom) i Čukljom²⁴ i po nekoliko dana, od subote do utorka ujutru. Ako onda dođe kući pijan i kaže unucima da mu donesu rakiju iz obližnje mehane, žena ga izgrdi, te on pobjegne kod udovice, komšinice Sofke, na čijoj je svadbi bio ručni dever.

Posle ovog okvirnog narativa, radnja se vraća u vreme kada je Jovan još uvek šegrt kod papuđžije Arse. Jovan nerado služi, primoran je da obavlja najteže poslove, a Arsa ga često i tuče. To se menja kada kod Arse kao šegrt dođe ljubazni i smireni Stojan. Blagi i uzdržani dečak ima samo deset godina, ali ubrzo nadmašuje Jovana. Ipak, pošto ga nikada nije doveo u neprijatnu situaciju, njih dvojica se brzo zbližavaju i susreću u širem krugu prijatelja u kući Zlate, koja s ljubavlju brine o svima. Međutim, Stojana sve više opterećuje njena majčinska briga. Otkako ga pozivaju na zabave sa prijateljima, a poznati su njegov moćni glas i Sarajdarovo plesno umeće, oseća se kao odrasla osoba. Ipak, on sve više postaje svestan toga da ne može slobodno da slavi kao drugi, da mu devojke koje zbog njega dolaze u baštu smetaju (II, 395).

I majstor Arsa ima visoko mišljenje o Stojanu i počinje da ga podržava, jer želi da ga spoji sa ćerkom Sofkom, koja već više nije bila u tada uobičajenim godinama za brak. Upoznaje ga sa vladikom, koji ga poziva na crkvene audicije kada su slavski dani, priređuje raskošna slavlja na kojima Sofka nastupa u duetu sa njim i velikodušno proširuje Zlatinu kuću. Ako bi se i preselila u Donji grad, Sofka bi bar trebalo da živi u najboljoj kući u mahali. Sofka i Stojan

²⁴ Stanko Čuklja iz romana *Pevci* zapravo je ista figura kao naslovni lik iz Stankovićeve pripovetke „Stevan Čuklja“.